

Turfwinning in Noord-Nederland:

Een overzicht van vier eeuwen commerciële veengraverij

Onlangs promoveerde de tot voor kort provinciaal historicus van Drenthe M.A.W. Gerding op een onderzoek naar de geschiedenis van vier eeuwen verveningen in Noordoost-Nederland (1550-1950). Het betreft een economische activiteit die te lang onderbelicht is gebleven en waarin steeds één aspect - het sociale - overheerste. Omdat in Friesland eeuwenlang en op uitgebreide schaal is verveend, is er alle reden deze lijvige studie onder de loupe te nemen.

Gerding concentreert zijn onderzoek op de zogeheten systematische commerciële verveningen. Die vonden in Friesland plaats langs de compagnonsvaarten, in enkele kleine eveneens door kanalen ontsloten veencomplexen (Rottevalle, Noordwolde en Steggerda) en in de veenpolders van het Lage Midden. De beperking naar tijd (vanaf 1550) en naar de organisatie van de vervening maakt dat niet alle veenstreken in het noordoosten van Nederland de revue passerden. In het huidige Friesland gaat het globaal om zo'n driekwart van de afgeveende oppervlakte, welke in totaal op zo'n 65.000 hectare geschat kan worden. De ondertitel 'De verveningen in Groningen, Friesland etc' is dan ook beslist te ruim genomen.

Historische ecologie

Hoewel de nadruk op de hoogveen-graverijen ligt, heeft Gerding met het oog op de economische invalshoek van zijn onderzoek ook de Friese veenpolders en Noordwest-Overijssel in de beschouwing betrokken. Een verschuiving van kapitaal en de groei van afzetmarkten leidden omstreeks het midden van de zestiende eeuw tot de eerste systematische verveningen. Heerenveen en Leek gelden daarbij als startpunten. Oorlogsomstandigheden leidden er echter toe dat pas na 1600 een grootschalige vervening in het noorden goed op gang kon komen en daarmee de uitvoer, die vooral op Holland en in mindere mate op Oost-Friesland en Hamburg gericht was. Aan de vervening vóór 1550 wordt zeer kort aandacht geschonken. Daardoor ontstaat de indruk dat deze - afgezet tegen de latere initiatieven - weinig voorstelde. Toch was zij, gezien de herhaaldelijke vermelding van veenlanden in de vijftiende eeuw in Oudfriese oorkonden, of de Dokkumer 'feanelist' uit 1470, van groot economisch en maatschappelijk belang. De auteur wijst zelf op de vroege betrokkenheid van de stad Groningen bij de veenderijen. Het belang van de turfwinning wordt vooral duidelijk omdat in onze - op

zijn minst sedert de hoge middeleeuwen - houtarme streken, turf de voorname bron van huiswarmte en energie was. Bovendien leverden bepaalde veengebieden in de middeleeuwen ook zout. Een sterke nadruk op de uit vroeg-moderne bronnen kenbare of te reconstrueren produktie van turf maakt dat de historisch-ecologische aspecten van de turfwinning amper uit de verf komen. Zo wordt ook nauwelijks ter sprake gebracht dat sommige gebieden - ik beperk mij in dit geval maar even tot de Friese situatie - twee keer zijn af- of uitgeveend. In de hoge en late middeleeuwen werd er aldus in den droge verveend als hoogveen; vanaf de achttiende eeuw baggerden op dezelfde plekken dan laagveenturf (bv. de Leijen, Ryptsjerk, Bûtenfjild, maar ook in Noordwest-Overijssel). Van der Molen toonde overigens aan dat bij de laat-middeleeuwse vervening onder Ryptsjerk (Mûzerid) reeds gebruik werd gemaakt van een primitief wijkensysteem, net als tussen Kuikhorne en Twijzelerheide en trouwens ook bij Surhuisterveen.

Schaal

Gerding's studie baseert zich op de systematische, bedrijfsmatige turfwinning voor de markt. Er moet zijns inziens voorts sprake zijn geweest van een planmatige aanleg van wijken en kanalen. Vanuit het beschikbare bronnenmateriaal valt veel voor een dergelijke aanpak te zeggen, want van oudere en/of kleinschaliger verveningen is slechts fragmentarisch materiaal terug te vinden. Om hier verder in door te dringen zijn we vaak genoodzaakt bodem- of geomorfologische kaarten te raadplegen. Het probleem is echter dat Gerding met zijn definitie suggereert dat de compagnieverveningen een systematisch, grootschalig karakter hadden. Uit het boek blijkt juist dat dit vóór 1800 zelden het geval was. Het systematisch-grootschalige zat vooral in de wijze waarop kanalen, wijken en sluizen door compagnieën en bijvoorbeeld de stad Groningen werden aan-

gelegd en uitgebaat, plus de daaraan gekoppelde dikwijls lucratieve verkoop van veenplaatsen of uitgeveend land. De veenwinning zelf, die als regel door kleine verveners werd uitgevoerd, was kleinschalig en kon, zoals de auteur terecht opmerkt, laat en slechts moeizaam mechaniseren. Op een geaggregeerd niveau bekeken, alles bij elkaar opgeteld met andere woorden, was de veenderij een grootschalig bedrijf. Zij was dat uiteraard ook in haar eindfase in de Zuidenveldse Zak van Drenthe. De eigenlijke veengraverij was echter tot in de twintigste eeuw het werk van talloze kleine veenbazen met elk een handvol personeel. Na 1550 verbeterde de ontsluiting van de venen. De aanpak veranderde echter nauwelijks. De vrijwel ontbrekende regelgeving rond het veenbedrijf in Friesland ten tijde van de republiek is een impliciete ondersteuning van die continuïteit. De Friese landadel, die onder andere grootgrondbezitter in de laagvenen was en het gewestelijk bestuur beheerste, achtte dat ook niet nodig. Het boerenbedrijf kon worden stilgelegd, maar de 'stelle' behield toch zijn stem en de lage landen brachten op korte termijn heel wat meer geld in het laatje als ze verveend werden dan als boerenbedrijf.

Kosten-baten

De arbeidsproductiviteit is een ander verhaal. Vanuit de techniek beschouwd is er alle reden met Gerding te veronderstellen dat die tot het begin van de twintigste eeuw nauwelijks veranderde. Maar organisatorisch kan zo'n verandering natuurlijk best plaats hebben gehad, bijvoorbeeld door overschakeling op een ploegenstelsel, veranderingen in de loonsfeer, het (tijdelijk) overslaan van percelen met een geringere veendikte, een geregelder afvoer of een verbeterde voeding. Een ander punt is dat de kosten van de infrastructuur voortdurend werden onderschat en de revenuen overschat. Anders gezegd - maar dit is een algemeen probleem met infrastructurele werken - op korte termijn overschat, want latere generaties oogst(t)en doorgaans de vruchten. De vraag rijst wel waarom met een dusdanig ongunstige kosten/baten verhouding steeds weer tot aanleg van kanalen werd overgegaan. Kennelijk deed men het vanuit de verwachting dat over een dergelijke lange termijn vastgezet kapitaal op den duur

zou renderen. Het spreiden van risico zat dan niet zozeer in de tijd, als wel in het aantrekken van meerdere geldschieters, dè manier om grootschalige projecten in de vroeg-moderne tijd van de grond te tillen.

Slordigheden

Het boek bevat een aantal slordigheden. Zo verkochten, anders dan Gerding (p.53) schrijft, de Van Ewsums hun Hauler veenbezit in 1720 omdat Friesland en Stad en Lande in dat jaar tot een provisionele overeenkomst kwamen over hun grens tussen de Lauwers en de Zwartendijkster Schans. Pas in 1737 kwam er een akkoord over de limietscheiding tussen Friesland en Drenthe, dat lang tegen deze overeenkomst had geprotesteerd. Het verloop van de Fries-Drentse grens werd overigens mede bepaald door de nieuwe eigenaar van het veen, Augustinus Lycklama à Nijeholt, zoals ik in 1990 heb uiteengezet.¹ Op blz. 117 legt Gerding mijns inziens een verkeerd verband tussen de veronderstelde geringere veendikte in kleine veencomplexen en het ontbreken van grootschalige verveningen in de Noordelijke Wouden. Er werd echter al eeuwen verveend en het gebied was zowel zelf als langs zijn randen veel dichter bevolkt dan de Zuidoosthoek. Rond 1550 was het meeste veen allang verdwenen, maar daarom niet minder belangrijk geweest. Een regeling omtrent de baggerturfwinning kwam er in de jaren 1822-1826 (op instigatie van Willem I) en niet eerst rond 1850 zoals de auteur beweert. Ook de spelling van de plaatsnamen laat hier en daar te wensen over, zoals Twijzel en Berlicum, waar Twijtel (bij Makkinga) of Berlikum moeten staan. De zes eerstgenoemde veengebieden (p.138) lagen in Aengwirden en niet in Opsterland. In hoofdstuk negen wordt het twee eeuwen oudere verveningsinitiatief van Hoogeveen afgezet tegenover de vrij late verveningen langs de Dedemsvaart. Het is een vergelijking die op vele punten mank gaat. Eerder (p.182) noemt Gerding immers de defensieve rol van de Overijsselse venen, die de exploitatie ervan bemoeilijkte. De inwoners van Oudleusen richtten zelfs in 1633 een veencompagnie op, maar al in 1676 volgde een verbod op verdere vervenings- en ontginningsactiviteiten tussen Nieuwleusen en de Ommerschans. Ten aanzien van de ontsluiting en de afvoer zaten Zwolle en Hasselt elkaar tot in de negentiende eeuw, getuige o.m. de aanleg van het Lichtmiskanaal (Zwolle-Dedemsvaart)

Dat de vervening op veel plaatsen nog lang een kleinschalig karakter behield toont deze foto uit 1945, waar Pieter Rijpkema met de loete een spit laagveen uit een petgat ophaalt (foto: Fries Museum & Oudheidkamer Gorredijk)

in de jaren 1835-1849, steeds in de weg. Bovendien produceerde het laagveengebied van Vollenhove in de 17de eeuw nog volop turf.

Systematisch overzicht

Gerding verklaart de grote verschillen in de berekening van de energiebehoefte tussen zijn cijfers en die van De Zeeuw uit een zijns inziens veel hogere produktie van de Hollands-Utrechtse laagvenen. Daarbij ziet hij over het hoofd dat zijn onderzoek slechts de commerciële turfproduktie betreft en niet de produktie voor eigen consumptie die natuurlijk wel bij de bepaling van de energiebehoefte dient mee te worden genomen. Ook kunnen vraagtekens worden gezet bij het vermeende grotere aandeel van de Hollands-Utrechtse turfproduktie. Tussen 1450 en 1850 was die in volle gang, maar de oppervlakte van het verveende territorium bedroeg nooit meer dan maximaal de helft van de noordelijke produktiegebieden. Die laatsten hadden in de achttiende eeuw wel een heel laag aandeel in de 'nationale' energievoorziening (15-20 %). De auteur geeft zelf aan dat deze schattingen wellicht te laag zijn. Het wil er bij mij niet in dat, zelfs als de produktie in de Hollands-Utrechtse venen op 25 % zou worden gesteld, de totale commerciële vervening zo bekeken 'überhaupt' toereikend was voor het dekken van de energiebehoeften. Nu blijft een aantal opties over. Of de energiebehoefte is te hoog ingeschat, dan wel de noordelijke produktie was inderdaad veel omvangrijker. Mogelijk

was de voortbrenging voor eigen verbruik - ook in de nabijheid van de grote Hollandse steden - veel hoger. Blijft de vraag in hoeverre de import van andere energiedragers zoals steenkool (uit Newcastle, Wallonië of Duitsland) niet toch belangrijker was dan tot op heden wordt aangenomen? Zo resteert een groot aantal onzekerheden. Die laten onverlet dat Gerding met zijn studie als eerste een systematisch overzicht heeft gegeven van de commerciële verveningen in Noordoost-Nederland en hun grote belang voor de economische ontwikkeling van Nederland in de periode tot circa 1880.

Meindert Schroor

Gerding M.A.W., **Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950.** HES 't Goy-Houten 1995 (ISBN 90 6194 298 5) Prijs: f.65,-, 533 pag.

¹ Schroor, M. - *Tusken Lauwers en Linde: de grinzten fan Fryslân mei Grinlân, Drinte en Oerisel benammen yn de 18de ieu* 'It Beaken 52(1990), 161-193, i.h.b. 182-184